

A decorative calligraphic frame with elegant, symmetrical flourishes and scrolls, enclosing the text.

*Stari planovi
Zagreba*

STARI PLANOVI ZAGREBA

URBANISTIČKI ZAVOD GRADA ZAGREBA

TISAK GRAFIČKOG ZAVODA
HRVATSKE • ZAGREB 1961

U vremenu izgradnje novog Zagreba, njegova širenja do Save i preko nje na drugu obalu osjećamo potrebu da vratimo pogled i na razvojni put grada od prvih početaka njegova nastajanja pa sve dalje tokom duge povijesti.

Grad raste i razvija se kao jedinstveni organizam u kojem otkrivamo vrijednosti i ljepote pojedinih vremena. Otkrivamo život urbanih prostora, puteve kretanja ljudi, njihova mjesta sastajanja, šetnje i razgovora, mjesta trgovanja i šarolikosti sajmišnih dana. Sačuvani stari Zagreb priča o vremenu izgradnje, daje njegovom ljubitelju svoje ambijente, svoje nizove skromnih, a ipak toliko lijepih zgrada, pruža toplinu prostora prošlosti.

U rasporedu njegovih ulica i trgova jasno se naziru počeci gradske izgradnje ostvarene unutar okvira negdašnjih bastiona. Vrijeme i burne prilike izvršile su promjene, izgubljene su mnoge vrijednosti, ali i očuvane brojne koje želimo sačuvane predati budućim generacijama.

I prije no što su se Grič i Kaptol oslobodili neprijateljskih opsada, nicali su kuće van uskih okvira pojedinih aglomeracija. Grad se spuštao u ravnicu. Približio se glavnoj komunikaciji pod obronkom da ju uskoro obujmi i uključi u svoj život. Harmica postaje središte živog trgovanja.

Obradeni vrtovi u ravnici smanjuju se i prepuštaju svoje površine potrebama izgradnje. Pojavljuju se prvi planovi. Probijaju arterije i ostvaruju novi prostori. Izgrađen zapadni, a zatim glavni kolodvor usmjeravaju put razvoja. Grad se pruža do pruge, da zatim osjetivši barijeru krene jače u pravcu istoka i zapada, kao i na obronke oko Griča i Kaptola.

Neukročena Sava plavila je niske široke obale i predstavljala je stalnu opasnost gradskom naselju. Stoga je »preko pruge« krenula istom sitna skromna izgradnja stanovnika grada što su sudjelovali u njegovom životu svojim radom a za životni prostor morali se sami zbrinuti. Nastajao je novi neregulirani prizemni Zagreb. Osiguranjem obala rijeke našla su južno od pruge mjesto i regulirana naselja.

Nakon posljednjeg rata, oslobođenjem zemlje, uključuju se Trnje, Trešnjevka i Peščenica snažnije u organizam grada novom izgradnjom i novim zahvatima.

Grad prelazi Savu i osvaja nove prostore. Putevi usmjerenja izgradnje, skromno obilježeni u negdašnjim planovima, ostvaruju se.

Danas je gradska izgradnja zahvatila velik teritorij koji se pokriva mrežom cesta i mostova, blokovima stambenih i javnih zgrada i zelenim površinama. Prizemni grad postepeno nestaje. Zastarjele saobraćajnice zamjenjuju se novima. Rekonstruira se željeznički čvor, a industrija koja nema perspektive na dosadašnjem mjestu, dobiva veće prostore za svoj razvoj. Nove prometnice preuzimaju povećan promet i olakšavaju život onima koje nisu izgrađene za savremena prometna sredstva i njihove brzine. Grad se vezuje avionskim linijama sa ostalim svijetom, a pored Save planira se velika luka da poveže današnji i budući grad sa drugim rijekama i dalekim morima.

U tom vremenu naglog rasta grada i stalnog mijenjanja njegova lika želimo publiciranjem ovih starih planova otkriti i otrgnuti zaboravu vrijeme, kada je grad također rastao, doduše sporije nego danas, ali čiji rast cijenimo zbog ostvarenih ljepota.

Mnogi od ovih planova već su objavljeni u raznim publikacijama, no njihovo zajedničko prezentiranje otkrit će mnoge zanimljivosti ne samo stručnjacima, već i široj javnosti, koja sa interesom prati razvoj svoga grada. Tekstovi dr. Lelje Dobronić tumače planove i ukazuju na neke njihove posebne zanimljivosti.

Inicijativu da se ovaj materijal objavi dao je podpredsjednik Narodnog odbora grada ing. Boris Bakrač povodom izložbe starih planova Zagreba i Splita, koje je prikupio mladi američki geograf Jack C. Fischer radeći na svojoj doktorskoj dizertaciji o razvoju naših većih gradova.

Od raspoloživih planova odabrali smo one koji možda najjasnije tumače presudne periode u razvoju grada, a i čija sačuvanost omogućuje njihovo objavljivanje.

ing. Zdenko Kolacio
direktor Urbanističkog zavoda
grada Zagreba

1. ZAGREB U TREĆEM DECENIJU 16. STOLJEĆA

Najstariji se nacrti Zagreba ne nalaze u Zagrebu, a doznalo se tek početkom ovog stoljeća, da oni uopće postoje. Na prva dva, koji se nalaze u Dresdenu, upozorio je arhitekt i estetičar Cornelius Gurlitt, kad je prvih godina ovog stoljeća došao u Zagreb. Još je dva našao 1911. prof. Đuro Szabo u bivšoj dvorskoj knjižnici u Beču u zbirkama prikaza o utvrđenim gradovima (inv. br. 8607, 8609). Ovi prikazi, kao i peti nepoznate provenijencije, poznati su u Zagrebu samo po fotografijama (fototeka Muzeja grada Zagreba), pa je teško s preciznošću utvrditi tehnike, kojim su rađeni, a nisu poznate ni njihove veličine. Izgleda, da su slikani akvarelom ili sepijom. Prema najnovijim informacijama još se dva kolorirana nacrtala nalaze u Nacionalnoj biblioteci u Beču. Svi su ti nacrti rađeni u strateške svrhe, što je i rečeno u naslovu jedne od bečkih zbirka (inv. br. 8607) »*Quadraginta ichnographiae et delineationes propugnaculorum Graecii, Labaci et illorum in Hungaria, Croatia et Dalmatia contra Turcas*« (»Četrdeset slika i nacrtala utvrda protiv Turaka u Grazu, Ljubljani i onih u Ugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji«).

Spomenuti su nacrti međusobno veoma slični, kao da su rađeni prema istom predlošku. Ipak se obiljem detalja i bilježaka ističe onaj nacrt iz bečke zbirke (inv. br. 8609), koji ima naslov (»*Mappae geographicae regni Hungariae . . . adjunctis ichnographiis*« (»Zemljopisne karte kraljevine Ugarske . . . s priloženim slikama«), pa je zato taj ovdje i reproduciran.

Na nacrtu je prikazana iz poluptičje perspektive historijska jezgra Zagreba: tada samostalni gradovi Zagreb (Gradec) i Kaptol, koji su po svojim položajima na brežuljcima sa strateškog gledišta bili jedini zanimljivi, jer podgrađe (Ilica i Šošarska ves — sjeverna strana Trga Republike), Vlačka ulica i Nova ves nisu zbog svoje nezaštićenosti u slučaju rata imali obrambeno značenje. Opis nacrtala je na talijanskom jeziku, što upućuje na crtača talijanskog porijekla. Gornji grad je označen imenom »Zagabria« (Zagreb), a Kaptol nazivom »Capitl«. Ti nazivi potpuno odgovaraju najnovijim istraživanjima o imenima Zagreba u prošlosti.

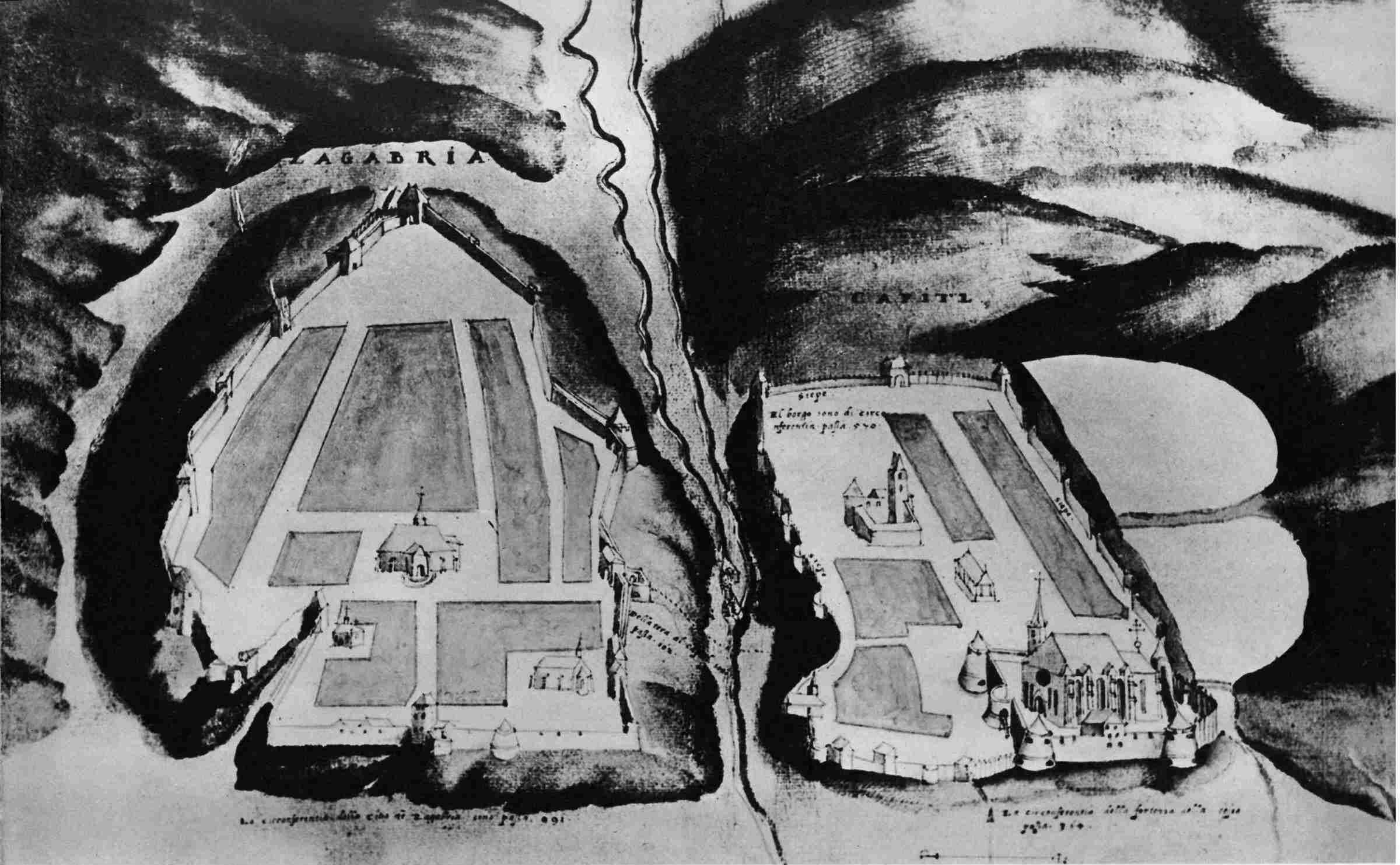
Na prvi pogled se primjećuje, da je crtačeva pažnja bila upravljena isključivo na brežuljke Gradec i Kaptol, da je teren njima na sjeveru, istoku i zapadu sasvim šablonski označen kao brežuljkast, a južni dio kao ravnica, što odgovara obilježju tih dijelova Zagreba. Sam Zagreb (Gradec) leži na višem brežuljku i ima veću površinu od Kaptola, i za razliku od njegova pačetvorinskog oblika ima oblik sličan istokračnom trokutu s vrhom na sjevernoj strani. Na nacrtu su iscrtane utvrde i crkve kao strateški važni elementi. Kuće nisu označene pojedinačno, već su skupine kuća (u pisanim izvorima: *insulae* — otoci) prikazane plohama. Skupine kuća i ulice većim dijelom odgovaraju današnjem rasporedu unutar Gornjeg grada. Glavnu tačku ove cjeline čini crkva sv. Marka. U jugoistočnom kutu smjestila se crkva sv. Katarine, a jugozapadno kapela, koju Szabo smatra kasnijom kapucinskom crkvom. Neobično je, da na jednom od dresdenskih nacrtala, na tom istom položaju, nije nacrtana crkva već kuća. Najviše je pažnje na nacrtu posvećeno bedemima. Na njima se mjestimično razabiru kruništa, a mjestimično puškarnice. Kula ima više okruglih i četverouglastih i one

se uglavnom podudaraju sa sačuvanim ostacima. Ističu se Lotrščak uz vrata Dverce južnog zida, Kamenita vrata i jedna okrugla kula istočnog, Popov toranj na sjeveru, nešto zapadnije od njega Nova vrata (kasnije Opatička), na jugozapadu velika kula (kasnije zvana Stivalićeva — ugrađena u Pongračevu kuću u Visokoj ulici 22), Mesnička vrata i konačno kule uz današnji Grič. Označen je i opseg utvrda: oko Gornjeg grada iznosile su 991 korak (*La circonferentia della citta di Zagabria sono passa 991*), oko Kaptola 540 koraka (*Il borgo sono di circonferentia passa 540*), a oko katedrale 364 koraka (*La circonferentia della fortezza della chiesa (?) passa 364*). Udaljenost od »zemlje« do Kaptola iznosila je 162 koraka, a odnosi se na put od Kamenitih vrata do susjednog grada, preko potoka Medveščaka (*Della terra al capitl sono passa 162*): Osim toga, drvene su ograde oko Kaptola označene izrazom »*siepe*« (ograda, živica). One okružuju veći dio Kaptola. U njima se nalaze južna i sjeverna kaptolska vrata i zidane kule na sjeveroistočnom, sjeverozapadnom i jugozapadnom uglu. Oko katedrale je izgrađen zaseban obrambeni sistem, koji se sastoji od zidova, okruglih i polukružnih kula i dijela ograde. Neke su skupine kuća označene i na Kaptolu, a među njima se ističu franjevačka crkva sa samostanom, kaptolska vijećnica i crkva sv. Marije. Zanimljivo je, da sve crkve imaju stilske oznake gotike. Istočno od Kaptola naročito su naglašena dva ribnjaka, koji su za stratega također bili od značenja.

Prikaz načina, na koji su bila zaštićena ova dva susjedna grada, odgovara historijskoj situaciji. Građanima Zagreba (Gradeca) stavljeno je u dužnost prema kralju tzv. »zlatnom bulom« 1242. godine, da grad utvrde čvrstim bedemima i kulama, što su izvršili do 1266. godine. Kaptol nije imao takve obveze i bio je opasan samo drvenim plotovima, koji su vremenom bili rušeni i ponovno podizani. Između 1469. i 1473. uz te palisade bile su izgrađene i kule koje se vide na nacrtu. Biskup je na kraljev nalog 1500. godine dao utvrditi katedralu i svoj dvor, pa i to stanje prikazuje nacrt. Zidani bedemi oko Kaptola podignuti su kasnije.

Okolo datiranja ovog prikaza, odnosno čitave skupine nacrtala, ima još dosta neriješenih problema. Bez sumnje je, da neke naprijed spomenute zbirke kojima ovi nacrti Zagreba pripadaju, potječu iz 17. stoljeća. Međutim, nacrti prikazuju starije stanje Zagreba: razdoblje između 1519. i 1526., kada je katedrala imala jedan toranj, i to na sjevernoj strani, što je Szabou i poslužilo za takvu dataciju. Sve to upućuje na činjenicu, da su danas poznati nacrti iz 17. stoljeća kopija nekog danas nepoznatog iz trećeg decenija 16. stoljeća. S obzirom na svrhu tih nacrtala, koji su rađeni u vezi s organiziranjem obrane protiv turskog nadiranja, ovo vrijeme može biti vjerojatno. To je doba poslije pada Bosne (1463), kad je strah od Turaka bio veoma velik i kad se nastojalo zaustaviti njihova osvajanja, što međutim nije uspjelo, jer je Srednja Evropa doživjela težak poraz u bitki na Mohačkom polju (1526), čime je opasnost od Turaka postala još veća.

Ovaj nacrt i ostali spomenuti, njemu slični, nisu značajni samo kao prikazi srednjovjekovnog izgleda i stanja Zagreba, već su oni jedini poznati tlocrti urbane jezgre Zagreba prije 19. stoljeća.

2. PLAN ŠIREG TERITORIJA GRADECA (GRIČA) IZ 1766. GODINE

Najstariji grafički prikaz cijelog zagrebačkog područja, a ne samo njegove uske urbane jezgre, potječe iz 1766. godine. Prema geometru Leopoldu Kneidingeru, koji ga je izgradio u Požunu (Bratislavi), poznat je danas pod imenom »Kneidingerova karta«. Original je rađen na papiru veličine 70,5 × 46,5 cm tušem i akvarelnim bojama, a čuva se u Muzeju grada Zagreba (inv. br. 1352). Karta je nastala bez sumnje u vezi s nastojanjima Marije Terezije, da uvede u svoje zemlje bolje organiziranu upravu, naročito tzv. slob. kr. gradova, pa je ona započela s popisima stanovništva, izmjerama zemljišta i sl.

Na ovoj je karti Kneidinger prikazao čitav teritorij »slob. kr. grada Zagreba« koji je imao središte i upravu na brežuljku Gradecu, današnjem Gornjem gradu. Sam gradski kompleks unutar utvrda prikazan je prilično površno i vidi se, da je interes crtača bio usredotočen na teren »izvan gradskih zidova i bedema« (extra muros et moenia civitatis — prema suvremenim dokumentima). Teritorij Kaptola i zagrebačkog biskupa, istočno od današnje Tkalčićeve ulice nije obrađen na ovoj karti što je i razumljivo, jer se ona odnosi isključivo na »slob. kr. grad Zagreb«. Svi okolni tereni, koji također sačinjavaju današnji Zagreb, označeni su samo kao susjedi.

U 18. stoljeću zagrebački je teritorij imao uglavnom isti opseg kao 1242. godine, kad mu je on bio potvrđen kraljevskim privilegijem, danas poznatim pod imenom »zlatna bula«. Sjeverni krak gradske zemlje sezao je do hrpta Medvednice, i to do samog vrha Sljemena. Najuzi je bio gradski teritorij oko sela Gračana, a znatno se širio prema jugu. Sljemenske šume i u to doba gustim šumama obrasli brežuljci i gorski hrptovi sjevernih dijelova Zagreba označeni su na karti naročitim načinom, tako da se odmah razabire šuma. Jednako su bila šumom pokrita neka zemljišta uz Savu. U sjevernom šumovitom predjelu upisana su na karti, iako teško čitljiva, ova imena šuma i lokaliteta (od sjevera prema jugu): Kališće, Belobukevec, Brezovnica, Veliki tusti vrh, Brezi, Mali tusti vrh, Kozji hrbet, Pustinjak, Jakob, Lukovica, Mrzlak, Mlakin breg, Stermec, Golivrh, Gračec, Pustika; zatim je upisano selo Gračan i predio Galženjak. Na širem kompleksu, bliže samom gradu, na području označenom šumom, mogu se pročitati ovi lokaliteti: Prekrižje, Dobrava, Bogdanice, Kostaninja, Čukovići, Polovčica, Fraterčica, Ravnice, Vrhovci, Jelenovec, Tuškanec, Kraljevo brdo, Vilica, Ivanščak, Cmrok i Jurjevčak. Od potoka je imenom u tom dijelu označen samo Jelenovčak.

Srednji dio zagrebačkog teritorija označen je na karti kao obrađena ravnica s nekim manjim površinama, vjerojatno livada ili šikara. Ravnicom protječu potoci, koji s Medvednice i sa zagrebačkih brežuljaka teku u Savu. Na karti su imenom navedeni samo

Černomerčak i Kuniščak. Osim njih jasno se razabiru nazivi zemalja, od kojih su neki poznati i danas, a neki su se izgubili u toku proteklih dvije stotine godina (nabrojani od zapada prema istoku): Kustošansko, Sveto Duško, Ljubljaničica, Srednjak, Horvati, Berek, Podgalženica, Pod brdo, Tratina, Banović, Gnojnik, Martinuška, Med grabami, Domikovica, Lopatek, Dužica, Trnje, Kruge, Pogorelišča, Kalinovica i Zelena jama. Šumoviti kompleksi oko Save, između njenih korita i rukava, imali su imena: Srednjak, Kipišće, Prudi, Mravinec, Hižišće, Gornjodok, Kučerloza, Pod vrbami, Draga, Kruhaka.

Na karti je Kneidinger osim međa gradskog teritorija svuda označio i susjede. Na hrptu Medvednice graničila je gradska šuma sa zemljama grofa Oršića, vlasnika Gornje Bistre. Zapadni i istočni susjed gradske šume na Medvednici bio je grof Sermage sa svojim posjedima oko Šestina i istočno od potoka Blizneca. Zapadni susjed srednjeg dijela gradskog teritorija bio je zagrebački kaptol (s posjedima oko Vrapča, Grmošćice, Rudeša i Jaruna). Prekosavski jugozapadni susjedi bili su župnik Nove Vesi i obitelj Škrlec, južni grof Erdödy, a jugoistočni biskupsko sjemenište. Kod Gračana na istoku graničila je gradska zemlja s posjedom remetskih pavlina. Južno od njega nastavlja se teritorij zagrebačkog kaptola s naseljima: Nova Ves i Kaptol. Područje Vlaške ulice i Sigečice, tj. zemlje koje su ležale istočno od južnog toka nekadašnjeg potoka Medveščaka (koji je kasnije bio nadsveden) pripadalo je zagrebačkom biskupu. U blizini Save neka su zemljišta imali prebendari zagrebačkog kaptola, a neka opet grof Sermage. Osim naziva lokaliteta i vlasnika susjednih zemalja upisanih u karti, veoma je zanimljiva i legenda. Ona tumači neke tačke na terenu, koje je Kneidinger označio slovima. Latinski pisan tekst legende glasi u prijevodu (u zagradama objašnjenja):

»Zemljomjerni nacrt teritorija slob. i kr. grada Zagreba. Specifikacija međa.

A rijeka Sava; B Stari potok (poznatiji pod imenom Medveščak); C potok Bliznič (Bliznec); Upadljivije drveće na graničnom brdu predstavlja međašne oznake; D Željezna baba; E Beli kamen; F izvor Popišek; G izvor Ormož; H izvor Topličica; I kameni kip; K potok; L isušeno staro korito Save; M stari savski rukav. Dijelovi označeni žutom bojom (jugozapadna granica i dio južne) nekad su pripadali gradu, a sad ih posjeduju drugi. Crta N obilazi komadić zemljišta, koje susjedni plemići osporavaju gradu. Crta O obilazi komadić, zbog kojeg vode parnicu grad i grof Sermage. Tačkasta crta P označuje opseg uzgajališta kestena. Izradio sam ja A. L. Kneidinger, zemljomjernik uzvišene kralj. dvorske ugarske komore u Požunu 1766.«

Kneidingerova karta veoma je dragocjena, nesamo kao najstariji grafički prikaz šireg zagrebačkog područja, već i kao bogat izvor starih toponimika i topografskih podataka za proučavanje prošlosti Zagreba. Vrijedan je na njoj svakako i pregled teritorija i njihovih vlasnika, s kojima je graničio Zagreb u 18. stoljeću.

Territorium
Comitis
Syrmasi.

Territorium
Comitis
Syrmasi

Sestina

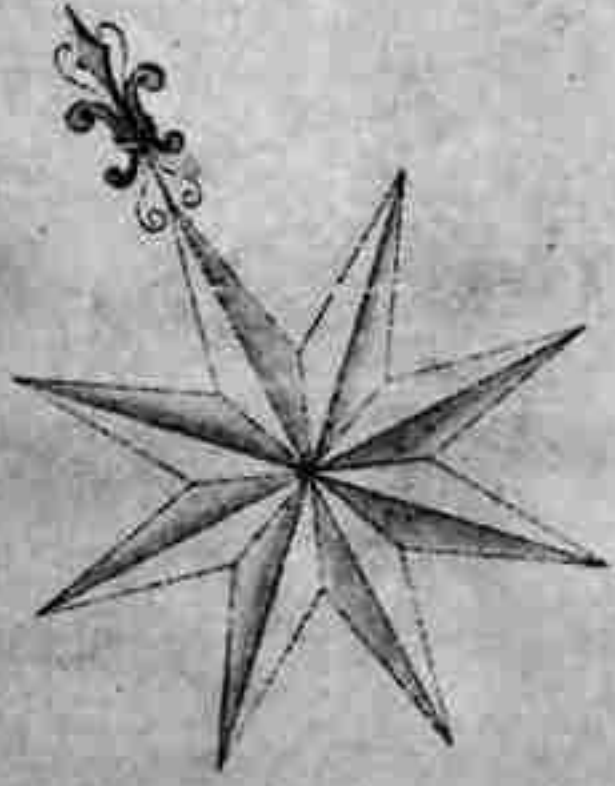
Pars
Territorij
Paulinorum.

Territorium,
Capitulare.

Pars
Territorij
Episcopalis

Territorium

Seminary

Tabula Geometrica
Territorij liberae Regiae Civitatis
Zagrabiensis.
Specificatio Aetiarum
A. Fluvius Savi, B. Stari Potok,
C. Blisnich Potok, Arborea in
contiguo monte conspicua desig-
nant Metates Terminos, D. Scler-
na Baba, E. Beli kamen, F. Fons
Ponischki, G. Fons Ormos, H.
Fons Toplisicza, I. Statua Lapi-
dea, K. Divulus, L. Excavatus anti-
quus Fluvius Savi, M. Antiquus Mors
Savi. Arctus colore flavo signata ob-
viam Civitatem pertinebant, actus vero
extraneis possidentur. Inca N.
est Frustum Terroni, per Abbatem
Sabinum Civitati controversum.
Quod Frustum, Actio G.
est, et Comitum Syrmasi motu
est, cum Sclerata P. con-
stanti circumferentiam.
Sed per me A. H. Meindinger Cuius
Sabinum Hungo-austriae Domus
Pozsony 1766

3. PLAN ZAGREBA OKO 1825. GODINE

Prošlo je tri stotine godina od prvih poznatih tlocrta Zagreba do tzv. »Hailerovog plana«. I poticaji iz kojih su nastali jednako su tako različiti kao i stoljeća u kojima su nastali. Davno je nestalo turske opasnosti i promet se mirno odvijao poštanskim diližansama. Zato se »Petar Hailer, ces. kralj. provincijal i otpremnik poštanskih kola u Zagrebu«, kako to stoji na samom planu, našao ponukanim da izda »Plan kralj. slob. grada Zagreba u Hrvatskoj«. Stariji pisci su smatrali — valjda zbog njemačkog jezika na nacrtu — da on potječe iz vremena Bachovog apsolutizma 50-tih godina 19. stoljeća. Može se, međutim, utvrditi prema podacima u »Calendarium Zagradiense« (Zagrebački kalendar), da je Petar Hailer bio »otpremnik kola diližansa« u Zagrebu od 1823. do 1825., pa je bez sumnje tada dao izraditi ovaj plan, da bi služio putnicima koji su dolazili u taj grad. I detaljnija analiza topografskih podataka označenih na planu potvrđuje takvo datiranje.

Na ovom su tlocrtu osim Gornjega grada i Kaptola prikazani i Donji grad i Vlaška ulica, pa je to ujedno prvi grafički prikaz rasprostranjenosti tih nizinskih dijelova Zagreba. Ono što je strancu bilo vrijedno i potrebno znati, nabrojeno je u »Objašnjenju« slova i brojeva koji u tlocrtu označuju pojedine objekte. Ta legenda glasi (u zagradama je navedeno tumačenje za današnjeg čitaoca):

A Gornji grad

- 1 Zemaljska kuća (tzv. banski dvori, danas Izvršno vijeće NR Hrvatske na Radićevom trgu 1)
- 2 Županija (nalazila se na uglu Radićevog trga i Ulice 29. listopada 1918. na jednom dijelu kompleksa današnje sabornice)
- 3 Magistrat (stara gradska vijećnica u Ćirilometodskoj ul. 5)
- 4 Kr. akademija (zgrada gimnazije na Katarinskom trgu)
- 5 Ces. kr. generalna komanda (nekad zgrada isusovačkog samostana, danas Izvršno vijeće NR Hrvatske i Drž. arhiv na Jezuitskom trgu 4)
- 6 Ces. kr. poštanski ured (nekad zgrada samostana klarisa, danas Muzej grada Zagreba u Opatičkoj ulici 20)
- 7 Crkva sv. Marka
- 8 Kazalište (do 1835. u bivšoj Amadeovoj palači, danas zgradi Prirodoslovnih muzeja u Demetrovoj ulici 1)

B Donji grad

- 9 Trg Harmica (1848. prozvan Jelačićev trg, 1945. Trg Republike)
- 10 Kr. glavni tridesetnički ured (na uglu Ilice i Margaretske ulice)
- 11 Ces. kr. otpremnik poštanskih kola (na istočnoj strani nekadašnje Harmice, na mjestu zgrade Gradske štedionice)

C Kaptol

- 12 Katedrala i biskupski dvor

D Vlaška ulica

- 13 Biskupski vrt (na mjestu kompleksa zgrada između Vlaške, Krašove, Martićeve ulice i Ratkajevog prolaza)

Ceste

- 14 Bečka cesta (istočni dio Vlaške ulice, kojom se izlazilo iz Zagreba na putu u Beč, preko Varaždina)
- 15 Karlovačka cesta (Savska cesta, kojom se ide u Karlovac)
- 16 Cesta prema Štajerskoj (dio Ilice zapadno od Frankopanske ulice, koja vodi prema Štajerskoj, odnosno Sloveniji).

Značajno je za to vrijeme, da po redu važnosti poslije Gornjeg grada dolazi Donji grad, a ne Kaptol kao u ranijim stoljećima. To je i razumljivo s obzirom na prometnu i trgovačku funkciju, koje je Donji grad već tada imao i postepeno ih sve više dobivao. Bez sumnje su zbog prometa stranaca i trgovine zasebno navedene ceste, kojima se izlazilo, odnosno ulazilo u grad, i po kojima se odvijao međugradski i međunarodni promet.

S obzirom na razvoj Zagreba plan je zanimljiv, iako shematiziran i površan naročito za Donji grad. Vidi se da je dvadesetih godina prošlog stoljeća Ilica u svom središnjem dijelu uglavnom bila izgrađena. Prema planu bi se to isto moralo zaključiti i za Trg Republike, iako je iz drugih izvora poznato, da su se na južnoj strani mogli nalaziti samo kućerci ili gospodarske zgrade, jer su kuće tamo sagrađene nešto kasnije. Izgrađena je bila istočna strana Petrinjske ulice i veći dio zapadne strane, a bilo je kućica i po današnjem Zrinjevcu (tada Marvinskom trgu). Nešto je kuća stajalo oko Margaretske crkve (danas Trg bratstva i jedinstva), a Samostanska (danas Varšavska) i Frankopanska ulica bile su doista samo u zametku. U današnjem najužem središtu grada — između Gajeve i Marinkovićeve ulice — prostirao se velik vrt grofa Sermagea.

Hailerov je plan dokument jedne etape u razvoju Zagreba koja je nekako po sredini između srednjovjekovnog stanja (slika 1) i njegovog naglijeg rasta u drugoj polovini prošlog stoljeća (slike 6—8).

Na žalost danas nije poznato, gdje se nalazi original Hailerovog plana koji se nalazio u Muzeju grada Zagreba od 1908. do 1925. (stari inv. br. 160). Na staroj inventarnoj cedulji zabilježeni su o njemu ovi podaci: bakrorez, format 103 × 78 mm, prilično tačna datacija (»oko 1830.«) i konačno, da ga je poklonio historičar E. Laszowski. Malen format mogao bi upućivati, da je bio štampan u kakvom kalendaru, jer su često oni donosili vozne redove putničkog i poštanskog prometa (diližansa). Dosad, međutim, uprkos traganju nije se uspjelo utvrditi, da li je bio objavljen i u kojoj publikaciji.

PLAN
der K. Freystadt
AGRAM
in Kroatien.

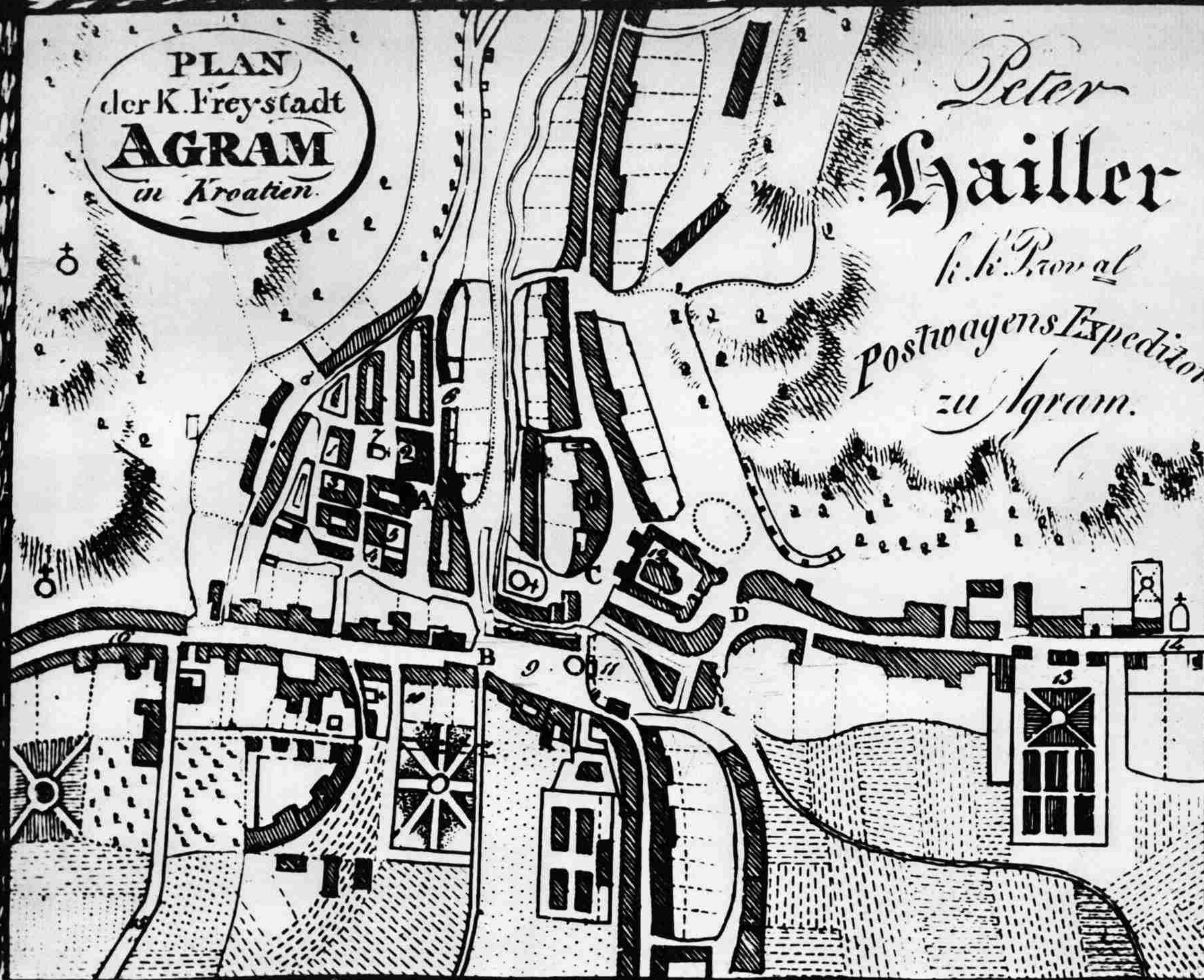
Peter
Hailer

h. h. Proval

Postwagens Expedition
zu Agram.

Erklärung

- A. Obere Stadt
1 Landhaus
2 Comitathaus
3 Magistrat
4 K. Akademie
5 K. K. Genl. Cind.
6 K. K. Postamt
7 S. Marcus Kirche
8 Theater
B. Untere Stadt
9 Harmutz Platz
10 K. Hpt. 30 igst Amt
11 K. K. Postw. Expd.
C. Capitel Stadt
12 Domk. u. Bisch. Schloß
D. Wallach. Gasse
13 Bischofs Garten
Straßen
14 Wiener Straße
15 Karlstädter Straße
16 Straße nach Steyermarkt

4. PLAN GORNJEGA GRADA IZ 1845. GODINE

Plan Gornjeg grada iz 1845. godine izrađen je u vezi s krvoprolićem na Markovom trgu, kad su u izbornim borbama između »narodnjaka« i »madžaronske« stranke pale tzv. srpanjske žrtve. Zato je na njemu i zabilježeno (u prijevodu): »Plan koji prikazuje izgred, koji se dogodio 29. srpnja 1845. u 1/4 8 sati u Zagrebu«. On je više rijedak dokument o tom žalosnom historijskom događaju negoli je izvor podataka za historiju urbanističkog razvoja Zagreba. Na njemu, naime, ne nalazimo u tom pogledu ništa novo. Iako se vanjsko lice Gornjeg grada znatno mijenjalo u 19. stoljeću, tlocrt je toga naselja bio već davno određen nesamo bedemima grada, već i obroncima brežuljka. Ipak taj plan detaljnije od Haillierovog (slika 3) donosi raspored skupina kuća i ulica. Ujedno su imena ulica, poznata iz pisanih izvora i tadašnje štampe (Ilirske — kasnije Horvatske novine i Agramer Zeitung) prvi put vidljiva na grafičkom prikazu. Mnoga od tih imena ulica Gornjeg grada održala su se do danas, a neka su u toku vremena promijenjena.

Na njemu su od sjevera prema jugu i od zapada prema istoku označene ove ulice i objekti (u zgradama današnji nazivi i objašnjenja):

Zdenac (na mjestu kapelice na Ilirskom trgu)
Sjeverna promenade (Vrazovo šetalište)
Pučka škola (Osnovna škola, Opatička ulica 22)
Opatička ulica (sjeverni dio današnje Opatičke ulice od raskršća s Demetrovom do Ilirskog trga)
Političko-zakladna blagajna (Opatička ul. 20)
Kazališna ulica (Demetrova ulica)
Cassino (sjedište madžaronske stranke, Demetrova ul. 1)
Visoka ulica
Prebendarska ulica (Lisinskoga ulica)
Mesnička ulica
Markova ulica (Brezovačkoga ulica)
Uska ulica (Tepečićev klanac)
Kapucinske stube
Mletačka ulica
Pivarska ulica (Basaričkova ulica)
Ferićeva kuća (Radićev trg 3, Mletačka ul. 2)
Župni dvor (Radićev trg 5, Basaričkova 1)
Markova crkva
Kip (barokni Marijin kip stajao na trgu pred južnim portalom Markove crkve do 1869. godine)

Banska ulica (Freudenreichova ulica)
Kapucinska ulica (Matoševa ulica)
Seminarska ulica (Vranicanijeva ulica)
Gospodska ulica (Ćirilometodska ulica)
Kazalište (ugao Ćirilometodska 5, Freudenreichova 1)
Poštanska ulica (južni dio današnje Opatičke ulice od Kamenite ulice do raskršća Opatičke i Demetrove ulice)
Županijska ulica (Ulica 29. listopada 1918.)
Županijska kuća (ugrađena u sjeverni dio današnje sabornice)
Kamenita ulica
Kamenita vrata
Konvikt (danas škola za odgajateljice, Habdelićeva ul. 2)
Bubnjarska ulica (Vitezovićeva ulica)
Jezuitski trg
Generalna komanda (Jezuitski trg 4)
Katarinski trg
Katarinska crkva
Akademija (gimnazija na Katarinskom trgu 5)
Josipovića kuća (danas palača »Dverce« na Katarinskom trgu 6)
Izvan nekadašnjih gradskih bedema označeni su:
Put u Streljanu (Streljačka ulica)
Južna promenade (Strossmayerovo šetalište)
Duga ulica (Radićeva ulica od Trga Republike do Kamenitih vrata)
Kipna ulica (Radićeva ulica od Kamenitih vrata do Ilirskog trga)
Mlinski uspon (Mlinske stube)
Crvena ulica (Krvavi most)
Potok Medveščak (Tkalčićeva ulica)
Gornja Ilica (Ilica)
Harmica (Trg Republike)
Samostan milosrdnika (bivša zakladna bolnica u Ilici 1)
Hatzova kuća (stajala na mjestu današnjeg Hotela Dubrovnik)

Osim navedenih ulica i zgrada na planu su križićima označena mjesta, na kojima su poginuli zagrebački mladići kao žrtve političkog sukoba: trojica su poginula kod nekadašnjeg kazališta na Markovom trgu, šestorica na susjednom uglu (danas Ćirilo-metodska 8, Radićev trg 10), a trojica u Ćirilometodskoj ulici pred kućom broj 3. Tankim crvenim crticama prekriveni su na planu Markov trg, polovica ulice Brezovačkoga, polovica Freudenreichove i dvije trećine Ćirilometodske ulice — poprište krvavih borba 29. srpnja 1845. u središtu Zagreba.

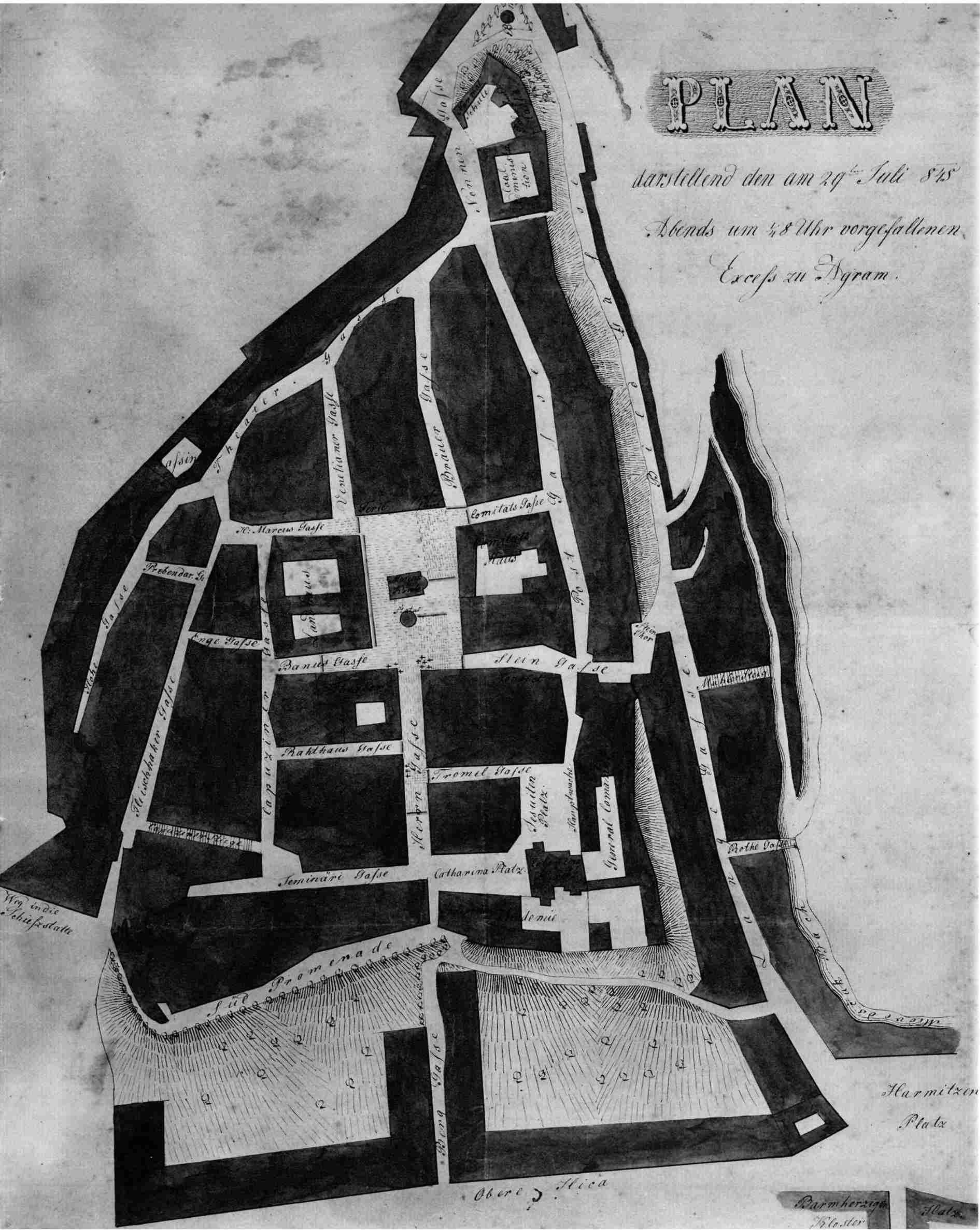
Plan je nacrtan tušem na papiru veličine 41 × 32 cm, koloriran akvarelnom bojom, a čuva se u Muzeju grada Zagreba (inv. br. 183).

PLAN

darstellend den am 29ten Juli 1748

Abends um 1/8 Uhr vorgefallenen

Excess zu Agram.

5. SPECIJALKA ZAGREBA I OKOLICE IZ 1853./4. GODINE

Nakon Kneidingerove karte (slika 2) prvi put se pojavljuje pregled većeg zagrebačkog teritorija istom 1853/4. izdavanjem prve specijalke »Zagreba i okolice«. Izrađena je u mjeri bečkih palaca (1 palac = 200 hvati) i bez sumnje je štampana u Beču, što bi potpuno odgovaralo upravi, civilnoj i vojnoj, u vrijeme tzv. Bachovog apsolutizma, koji je bio u to doba oblik vladavine Beča. Izvedena je u sivo-zeleno-smedkastim tonovima. Veličina joj je 67 × 77,5 cm, u koju je uračunat i ornamentalni rub (širok 1,5 cm) neogotičkih motiva. Čuva se u Muzeju grada Zagreba (inv. br. 1859), ali su poznati i drugi primjerci.

Ova specijalka obuhvaća i tadašnju zagrebačku okolicu od podnožja Medvednice (nešto sjevernije od Šestina) do preko Save, od Jačmenika kod Gornjeg Vrapča na zapadu do potoka Štefanovca na istoku. Od Kneidingerove karte se razlikuju preciznošću moderne geografske karte, a i time što Kneidinger prikazuje samo teritorij »slob. kr. grada Zagreba na brdu Gradecu«, a ova svih zagrebačkih dijelova.

Ova specijalka predstavlja prvu sliku jedinstvenog Zagreba, koji je i formalno postao grad 1850., pošto je provedeno ujedinjenje njegovih naselja, tokom čitave historije upravno samostalnih i međusobno neovisnih: sl. kr. grada Zagreba (Gornjega i Donjega grada), Kaptola s Novom Vesi, Vlačke ulice i Horvata. Ona se može smatrati prvim stručno izrađenim i preciznim grafičkim prikazom Zagreba.

Što se tiče urbane jezgre Zagreba, prikazan je razvojni korak, koji je grad učinio u tridesetak godina od Haillerovog plana do 1853. godine. Vidi se, da sredinom stoljeća već postoje Samostanska (Varšavska), Nikolićeva (Teslina) i Marovska (Masarykova) ulica i da su se ponešto izgradile Gajeva, Preradovićeva, Frankopanska i Medulićeva ulica. Ipak su na karti najzanimljivija vanjska naselja, tada još potpuno seoskog karaktera, i statistički podaci, koji se odnose na grad i na njih. Zato ih donosimo u cijelosti (u prijevodu s njemačkog):

	Broj udoban smještaj					
	kuća	stanovnika	staja	ljudi	konja	
predgrađe Zagreb	Gornji i Donji grad s Vrhovcem, Jelenovcem, Pantovčalom, Prekrižjem i Cukovićima	799	9.400	60	600	200
	Kaptol	138	1.472	16	190	32
	Vlačka ulica	134	1.582	10	180	30
	Nova Ves	107	986	6	90	28
	Sv. Duh (pučki Černomerec)	97	595	4	50	10
	Sava	35	225	4	30	16
	Fratersica	8	70	—	4	—
	Horvati	30	240	12	40	24
	Jarun	14	153	6	18	8
	Ljubljanica	3	17	—	5	—
	Prečko	8	104	4	10	6
	Rudeš	7	78	5	10	7
	Trnje	25	192	8	27	16
suma	1.405	15.114	135	1.254	377	
Općina Zagreb	Vrabče	93	699	8	100	16
	Krvarići	9	94	—	4	—
	Završje	12	91	—	10	—
	Kustošija	25	225	3	30	6
	Mikuliči	31	372	6	50	12
	Gorenci	5	44	—	3	—
	Lukšići	8	84	1	6	2
	Bienik	19	196	3	12	3
	Sestine	10	106	2	15	6
	Kraljevec	21	264	—	12	—
	Dolje	30	241	3	20	6
	Remete	40	331	4	30	4
	Gračan	41	370	3	30	6
	Zvečaj	11	83	—	4	—
	Donji Bukovec	21	105	4	20	8
	Gornji Bukovec	21	166	2	11	2
	Mlini	10	57	—	5	—
Laščina	35	239	4	20	4	
Jurjaves i Maksimir	7	62	2	8	6	
Ukupno	1.854	18.943	180	1.644	458	

Podaci prvih triju rubrika (nazivi lokaliteta, broj kuća i stanovnika) vrlo su vrijedni za poznavanje stanja prije više od stotinu godina. Precizno je označeno, što se smatralo samim gradom Zagrebom, što njegovim »predgrađima«, a što selima i zaseocima njegove okolice. Podaci o broju stambenih objekata, pa i staja, a naročito stanovnika, vjerno prikazuju, koliko je bilo izgrađeno i naseljeno zagrebačko područje. Tri posljednje rubrike ove statistike (broj staja, smještaj ljudi i konja) govore o tome, da je ova specijalka, kao i one kasnije, bila izrađena u vojne svrhe; navedeno je, naime, koliko pojedini dijelovi Zagreba i tadašnje okolice mogu ukonačiti ljudi i konja, što je bilo vrlo važno za vojsku, ali teška dužnost za građane, dok u gradu još nije bilo vojarna, a ona jedna (»gradska vojarna«) u Petrinjskoj ulici nije mogla zadovoljiti sve potrebe vojske.

Osim ove statistike nalazi se u uglu karte popis javnih zgrada i trgova u 1853/4. godini (u zagradi današnje oznake):

- 1 namjesništvo (banski dvori, Radićev trg 2)
- 2 vojna pošta (Jezuitski trg 4)
- 3 zem. knjigovodstvo (Demetrova 1)
- 4 financijska zgrada (Opatička 20)
- 5 županijska zgrada (ugao Radićev trg 6, Ul. 29. listopada 1918. 2)
- 6 Akademija (gimnazija, Katarinski trg 5)
- 7 grkokatoličko sjemenište (Ćirilometodska 1)
- 8 Plemički konvikt (Habdelićeva 2)
- 9 stan zapovjednika divizije (Opatička 8)
- 10 kazalište i gradska vijećnica (Ćirilometodska 5)
- 11 Dvorana (Opatička 13)
- 12 nadbiskupski dvor
- 13 nadbiskupsko sjemenište (Kaptol 29)
- 14 franjevački samostan (Kaptol 9)
- 15 orfanotrofij (dječačko sirotište, Vlačka 38)
- 16 milosrdna braća (bivša bolnica, Ilica 1)
- 17 kuća pravoslavne općine (Ilica 7)
- 18 samostan opatica (Frankopanska 15, 17)
- 19 nadbiskupska vojarna (danas vojna bolnica, Vlačka 87)
- 20 općinska vojarna (Đorđićeva 4, ugao Petrinjske ulice)
- 21 dvije vojne bolnice (danas vojni zatvor, Nova Ves 18)
- 22 opskrbeni (vojni) magazin (Savska cesta 2)

- I Markov trg (Radićev trg)
- II Katarinski trg
- III Jelačićev trg (Trg Republike)
- IV Kaptol
- V Novi trg (Zrinjski trg)
- VI Jezuitski trg

Nazivi ureda, spomenutih u ovom popisu, odgovaraju organizacije uprave i vojske u doba apsolutizma.

Kako je Zagreb ujedinjenjem svojih historijskih dijelova 1850. u jedinstveni grad započeo »novi vijek« u svojem razvoju i životu, tako je i specijalka iz 1853/4. prva u nizu planova i karata, koji vjerno registriraju i prate tok izgradnje i podizanja grada u drugoj polovini prošlog stoljeća.

6. PLAN ZAGREBA IZ 1864. GODINE

Godine 1864. dovršena je izradba katastarske mape Zagreba. Ona je poslužila kao podloga za izradbu plana Zagreba, koji je morao izići gotovo istovremeno ili možda iduće godine, iako na njemu datum nije označen. Čuva se u Geografskom institutu Sveučilišta u Zagrebu (inv. br. 3737 I-VIII-5, veličina 55 × 76 cm), a nešto novija varijanta u Muzeju grada Zagreba (inv. br. 1878). Za nj treba istaći, da je on prvi nacrt Zagreba izdan na hrvatskom jeziku, što i jest u skladu s nacionalnim oduševljenjem i potpunom afirmacijom narodnog jezika i institucija nakon pada Bachovog apsolutizma i značajnog hrvatskog sabora 1861. godine. Plan je izdao »pomoćju g. gradskog mjernika« zagrebački nakladnik i knjižar Dragutin Albrecht. I njegovo je mjerilo izraženo u »bečkim palcima« (1 bečki palac = 80 hvati). Posebno su u legendi objavljeni znakovi, kojima su obilježeni: crkve, javne zgrade, kuće, klijeti, vrtovi, perivoji, voćnjaci, vinogradi, pašnjaci i livade, oranice, šume, potoci i groblja kršćanska i židovska. Osim toga desno je na planu smješten popis 42 javne zgrade, koje su u samom tlocrtu grada označene osim znaka još i brojem. Za orijentaciju građanima Zagreba prije stotinu godina služili su tzv. popisni brojevi kuća, koji su bili u upotrebi od 1851. do 1857. prije negoli su uvedeni brojevi kuća za svaku ulicu zasebno, pa su oni na ovom nacrtu sitno upisani uz svaku pojedinu kuću. Oznake objekata i kultura zemljišta čine ovaj nacrt vrlo preglednim.

Usporedi li se stanje Zagreba prikazano na ovom nacrtu s onim desetak godina starijim ucrtanim na specijalki 1853/4. (slika 5), primjećuje se, da je glavna novost kolodvor tadašnje »južne željeznice« (danas Zapadni kolodvor), koja je spojila Zagreb sa Zidanim Mostom i Siskom. Puštena je bila u promet 1. listopada 1862. Ona je bila preduvjet znatno naglijeg industrijskog, trgovačkog i urbanističkog razvoja Zagreba u idućim decenijima. Osim historijske jezgre Zagreba vidi se na planu izgrađivanje grada, koje je već

sredinom 19. stoljeća bilo u toku, pa su ovdje neke od tih ulica već gušće popunjene kućama (Varšavska, Masarykova, Teslina, Gajeva, Preradovićeve i Frankopanska ulica). Još nisu probite Gundulićeve ni Praška ulica, a vide se već počeci Berislavićeve (tada Tesarske) i Palmotićeve (tada Vrtljarske) ulice. Na sjevernoj strani grada relativno se naglo razvila Jurjevska ulica.

Na ovom su planu prvi put ucrtani neki novi objekti i komunalni uređaji značajni za Zagreb: zgrada današnjeg rektorata Sveučilišta na Trgu M. Tita 14, koja je bila namijenjena zemaljskoj bolnici, kako je označeno i u legendi plana, ali je 1864. služila kao izložbeni prostor I. hrv.-slav.-dalm. gospodarske izložbe, a kasnije kao tvornica duhana. Na planu je zabilježen položaj tada novog poduzeća plinare, koja je osnovana 1862., proradila 1863. godine, a opskrbljivala je grad plinom pretežno za rasvjetu. Nalazila se u Gundulićevoj ulici na raskršću s današnjom Ulicom braće Kavurića. U to je vrijeme i gradska klaonica, koja je do tada bila u današnjoj Jurišićevoj ulici, preseljena u današnju Krašovu ulicu, koja je onda ležala daleko izvan grada. Gradska groblja 1864. godine još su bila rastrkana po raznim dijelovima grada: oko početka uspona na Pantovčak (kršćansko i židovsko), na Rokovom perivoju, na Jurjevskom perivoju, u Petrovoj ulici (kršćansko i židovsko), na Sv. Duhu i na početku današnjeg Radićevog šetališta (posljednja dva leže izvan opsega ovog nacrtu).

Godina 1864., u kojoj je održana Prva gospodarska izložba, bila je vrlo značajna za Zagreb. Grad je posjetilo mnogo gosti iz zemlje i inozemstva, a dobiven je poticaj za razvoj obrta, industrije i trgovine i za unapređenje komunalnih služba u gradu. Vrlo je lako moguće, da je i ovaj nacrt trebao poslužiti intenzivnijem životu Zagreba, koji je nastao u vezi s ovom prvom velikom domaćom privredno-kulturnom manifestacijom.

NACRT ZAGREBA.

Izdao
pomoću gradske uprave
a posvetio
slavnom
zastupniku i poglavarstvu
slobodnog grada
ZAGREBA.

DRAGUTIN ALBRECHT.

zagrebački građanin i vlasnik tiskare
knjižah i kampanjara.

Tumačenje znamenjah.

	Crkve		Sinagoga
	Javne agrađe		Palati i gradska
	Kuće		Oronice
	Vrtovi		Štrane
	Ploti		Plotovi
	Perivoji		Gradnja kraljevska
	Ivčnjaci		Gradnja židovska

Popis javnih zgradah.

1. Dvorište
2. Crkva sv. Marka
3. Kapucinska kuća
4. Narodna kazalište
5. Gradsko vijeće
6. K. pleb. zbirna knjižnica
7. C. k. zemaljsko glavno upravljanje
8. Crkva sv. Katarine
9. K. akademija
10. Sjemenište grčko-katoličko
11. Crkva sv. Ilije grčko-katoličko
12. K. v. r. v. r. v. r.
13. Gradnja sv. Krištofa
14. Crkva sv. Petra
15. Samostan milosrdnica
16. Pravedna crkva
17. Samostan milosrdnica
18. Grad. sv. Katarina
19. Bogoslovska škola
20. Vojnički dom
21. Srednja škola sv. Stjepana
22. Vojnički dom

23. Crkva sv. Marije
24. Samostan braca sv. Franje
25. Crkva sv. Franje
26. Vojnički dom
27. C. k. v. r. v. r. v. r.
28. C. k. v. r. v. r. v. r.
29. C. k. v. r. v. r. v. r.
30. Gradnja glavna uprava
31. Crkva sv. Marije
32. Vojnički dom
33. Crkva sv. Ivana
34. C. k. v. r. v. r. v. r.
35. Vojnički dom
36. C. k. v. r. v. r. v. r.
37. Crkva sv. Petra
38. Vojnički dom
39. Vojnički dom
40. Vojnički dom
41. Gradnja glavna uprava
42. C. k. v. r. v. r. v. r.

Mjerilo: 1 inč = 80 hantih.

7. PLAN ZAGREBA IZ 1878. GODINE

»Nacrt grada Zagreba« 1878., koji je »sastavio gradski građevni ured« a kojemu je mjerilo prvi put izraženo u metrima (1 : 11.520), može se smatrati prvim planom novijeg i modernijeg Zagreba.

Godine 1878. gradska je uprava Zagreba službeno odredila ulice s djelomično starim imenima, a djelomično novim, koja su se održala decenijama. Tada su neslužbeni nazivi: Nova, Klesarska, Svilarska, Tesarska, Voćna, Vrtljarska i Puževa ulica promijenjeni u: Medulićeva, Dalmatinska, Preradovićeva, Berislavićeva, Katančićeva, Palmotićeva i Jurišićeva ulica; uglavnom, sve imena, koja su u skladu s oduševljenjem i divljenjem zaslužnim ljudima naše dalje i bliže prošlosti.

Istom zgodom, što je naročito značajno, uvedeni su brojevi kuća u svakoj ulici od 1 dalje, dok su prije čitavi dijelovi grada imali tzv. popisne brojeve, koji su tekli od 1 na više do broja posljednje izgrađene kuće u tom dijelu grada. Razumljivo je, da je snalaženje u gradu, koji je rasao, no osnovu popisnih brojeva moralo biti vrlo teško i nepraktično. Tu novu numeraciju kuća štampao je grad Zagreb u zasebnoj brošuri, kojoj je kao prilog izdan i ovaj plan (Nova numeracija kuća sl. i kr. grada Zagreba, Zagreb 1878.; v. L. Dobronić, Stare numeracije kuća u Zagrebu, Zagreb 1959.)

Ovaj nacrt Zagreba pokazuje osim toga, da je u to doba već postojala regulaciona osnova Zagreba (poznata i iz drugih izvora), kojom su bile planirane ulice Donjega grada i neke ulice južno od Vlačke. Time je bio usmjeren razvoj današnjeg središnjeg dijela Zagreba. Ucrtan je plan svih kasnije izgrađenih ulica, koje se većinom međusobno sijeku pod pravim kutovima: od Kolodvorske (danas Ul. braće Oreški) na zapadu do Klaoničke (danas Krašove) na istoku i do željezničke pruge (glavnog kolodvora) na jugu. Od

trgova su tada već bili planirani Sajmište (Trg M. Tita) i Zrinjski trg, koji je već većim dijelom bio i izgrađen.

Za razvoj Zagreba bile su veoma važne i komunikacije s vanjskim tada još seoskim naseljima i predgrađima. Osim starije Savske ceste, koja je vodila na Savu kroz naselje podignuto u 19. stoljeću »predgrad Savu«, godine 1878. ucrtane su u planu: Selska cesta kao spoj Ilice s Horvatima, produljena Petrinjska (danas Trnjanska) kao spoj s tada novim i za Zagreb značajnim industrijskim pogonom paromlinom i Trnjem, Koturaška cesta i produljena Preradovićeva ulica kao veze s ograncima Trnja. Određene službene nazive dobile su i ceste tadašnje sjeverne okolice grada: Fučkov jarak, Mirogojska cesta, Mlinarska i Gračanska cesta, Sv. Šaver, Prekrižje Dolnje, Tuškanac, Pantovčak, Goljak, Jelenovac, Vinogradska cesta, Vrhovac, Kuniščak, Čukovići, Sv. Duh, Černomerec, a prvi put se javlja Radnički dol, koji se izgrađuje od 1872. dalje.

Osim toga značajna je novost Zagreba 1878. bio osnutak »općeg skupnog groblja« na bivšem Gajevom posjedu na Mirogoju i početak likvidacije malih starih groblja, koja su postala neestetiko i nehigijensko opterećenje za mnoge dijelove grada.

U ovaj su nacrt unijete željezničke pruge »južne željeznice«: od Zapadnog kolodvora jedan krak vodi preko savskog mosta prema Karlovcu i Sisku, a drugi prema Dugom Selu i Žakanju.

Godine 1878. mogao se na nacrtu Zagreba prvi put pojaviti prvi rezervoar (u Jurjevskoj ulici) i gradski vodovod na kraju Vodovodne ulice, jer je te godine nakon mnogih projekata konačno Zagreb riješio problem opskrbe grada vodom i započeo izgradnju gradske vodovodne mreže.

Prema svemu iznesenom ovaj je nacrt (veličine 87 × 60 cm, primjerak u Muzeju grada Zagreba inv. br. 2958) vjerna slika razvoja Zagreba do 1878. i značajnih komunalnih uređaja i zahvata, koji su izvedeni oko te godine.

NACRT GRADA ZAGREBA.

1878.

Mjerilo:
0 100 200 300 400 500 600 700 800 900 1000 metara
1 : 11 320
naše godine, izvornik od 1878.
Dijelo D. J. Altmannova izdavača

Sastavio gradski gradjevni ured.

8. PLAN ZAGREBA IZ 1889. GODINE

»Nacrt grada Zagreba 1889. Regulatorna osnova« izrađen je u mjerilu 1 : 11.520, a sastavio ga je gradski građevni ured. Lito-grafiran je kod G. Albrechta u Zagrebu, veličina mu je 77 × 57 cm (Muzej grada Zagreba, inv. br. 2944, 2945).

Ovaj je nacrt izveden prema planu iz 1878. (slika 7), pa mu je tehnički i grafički veoma sličan. Dakako, da prikazuje i ono, što je u Zagrebu bilo novo podignuto u proteklih jedanaest godina: pješačku vojarnu na uglu Ilice i tadašnje Kolodvorske ceste (danas Ulice braće Oreški, ranije Ljubljanske) neke kuće oko »južnog« kolodvora i na Selskoj cesti, Prilaz JNA i Klaićeva ulica, formiran je i Akademski (danas Strossmayerov) trg, a na Josipovcu (danas Nazorova ulica) izgrađeno je bivše sirotište.

Taj plan nije toliko značajan po prikazu stanja Zagreba 1889., već više stoga, što je on u stvari regulatorna osnova perspektivnog razvoja grada. Povijest regulacionih osnova Zagreba, koje prate razvoj grada posljednjih stotinu godina, još nije detaljnije proučena i obrađena, pa nije utvrđeno koju po redu prikazuje ovaj nacrt. Svakako je zanimljiva velika mreža ulica za široko područje Zagreba od tada izgrađenih dijelova do Save na jugu i od potoka Černomerca na zapadu do otprilike Kvaternikovog trga na istoku. Do tada su već izgrađeni dijelovi grada označeni na nacrtu sivomedom, a planirani ružičastom bojom. Već su onda planirane mnoge kasnije izgrađene ulice, koje su mjesto imena dobile brojeve, a trgovci slova. Određen je i smještaj glavnog kolodvora (»skupni kolodvor«) u osi Zrinjskog i Strossmayerovog trga i predviđeno je formiranje perivoja (danas Tomislavov trg), koji bi spajao te trgove s kolodvorom. Tada je bio planiran i Svačićev trg (Trg G), a današnji Mažuranićev i Marulićev trg bili su zamišljeni kao parkovi. Predviđen je bio i Botanički vrt na današnjem položaju, a raskršće između Vodnikove, Jukićeve, Crnatkove ulice i Savske ceste kao mali trouglasti trg (Trg M). Ucrtan je i Trg K

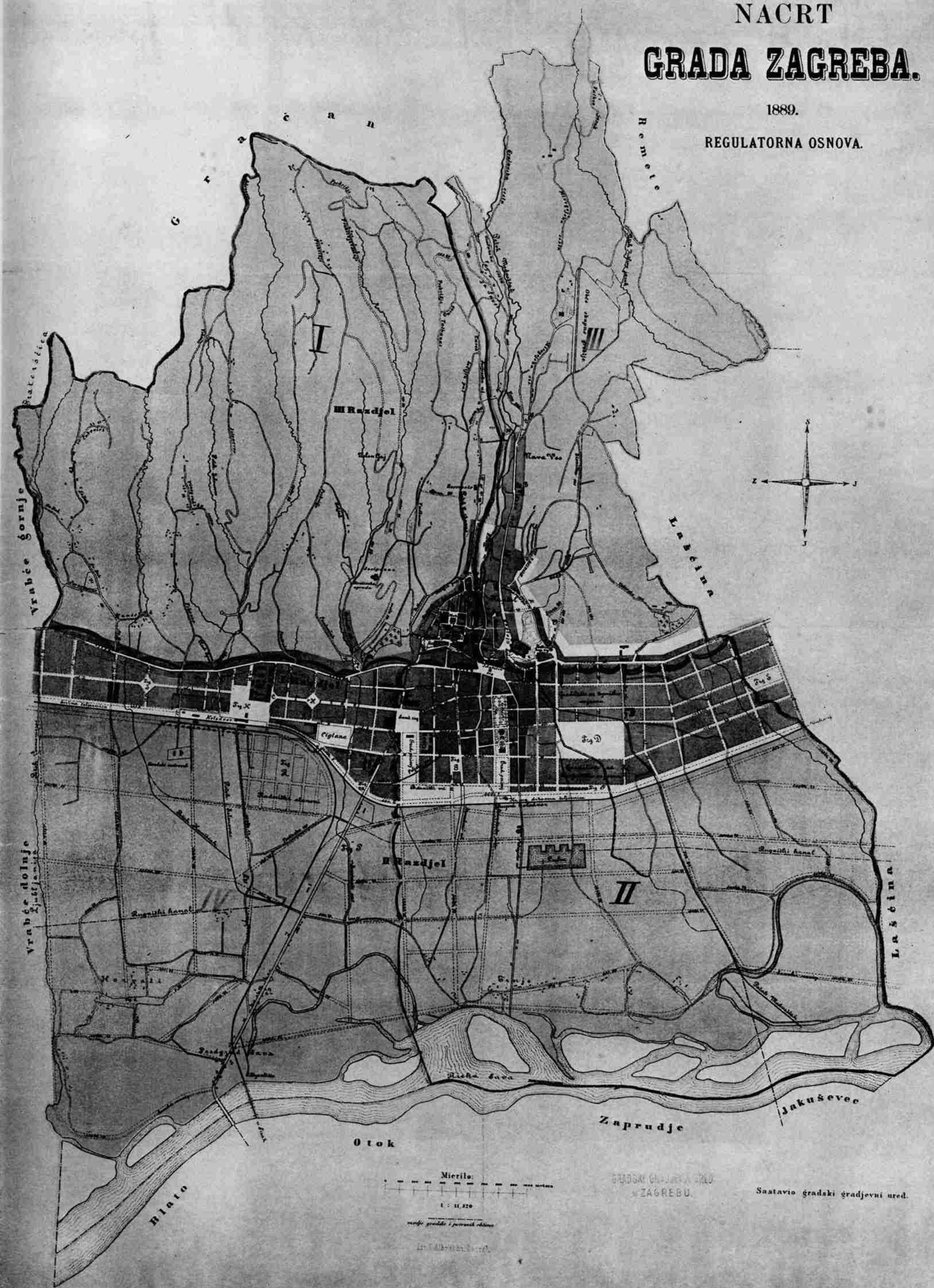
(danas Trg francuske republike) između Zapadnog kolodvora i pješačke vojarne, a isto tako i današnja Ulica Ive-Lole Ribara (ulice 1, 2). Istočno od Petrinjske ulice planirane su: Palmotićeva, Draškovićeva ulica, dvije velike vojarne (koje nisu sagrađene) i vrlo prostran Trg D na području između današnjeg Trga žrtava fašizma i Lenjinovog trga, koji nikad u tom obliku i opsegu nije bio izveden, jednako ni kao nešto istočniji Trg E. Temelji su današnje Trešnjevke već tada postavljeni: Magazinska cesta, cesta 47 (Kranjčevićeva ulica), Tratinska cesta (Ulica Rade Končara), cesta 44 (otprilike Nova cesta) i Trg U (kompleks oko Trga oktobarske revolucije). Selska cesta i Fallerovo šetalište su već tada bili određeni, a planirani su i »Radnički stanovi« oko Trga R (između Kranjčevićeve ulice, željezničke pruge i Magazinske ceste), naselje, koje nije podignuto. Regulacijom je bilo obuhvaćeno što više i selo Horvati s predviđenim ravnim cestama i oduljim Trgom S. Predviđeni su bili i savski nasipi duž čitavog toka Save na zagrebačkom području i na njima ceste 42 i 85. Ti su nasipi morali biti preduvjet za izgrađivanje ravnice između grada i Save, jer se Sava češće veoma daleko razlijevala. Na tom području bile su predviđene današnja produljena Runjaninova ulica (Plitvička ul. i Đure Salaja, tada cesta 61), Miramarska cesta (cesta 62) i Paromlinska cesta. Smjer je bio dan otprilike i Ulici proleterskih brigada (cesta 77).

Najsmionija zamisao ove regulacione osnove bez sumnje je zagrebačka luka, koja se trebala nalaziti jugoistočno od glavnog kolodvora i biti spojena sa Savom rugvičkim kanalom. Sačuvana je i varijanta plana te luke (Muzej grada Zagreba, inv. br. 1878), po kojoj bi se ona sastojala od dva bazena (južno od glavnog kolodvora) i spajala širokim kanalom sa Savom kod Trnja. Ta stara ideja i želja, da Zagreb dobije luku, zanimljiva je naročito danas, kad se ona konačno ostvaruje, iako na drugom mjestu i prilagođena sasvim drukčijim dimenzijama i potrebama budućeg milijunskog grada, te njegovoj proizvodnji i prometu.

NACRT GRADA ZAGREBA.

1889.

REGULATORNA OSNOVA.

Mjerila:
1 : 11,320

GRADSKI GEOMETRIJSKI
URAD
ZAGREBU.

Sastavio gradski gradjevni ured.

9. PLAN ZAGREBA IZ 1902. GODINE

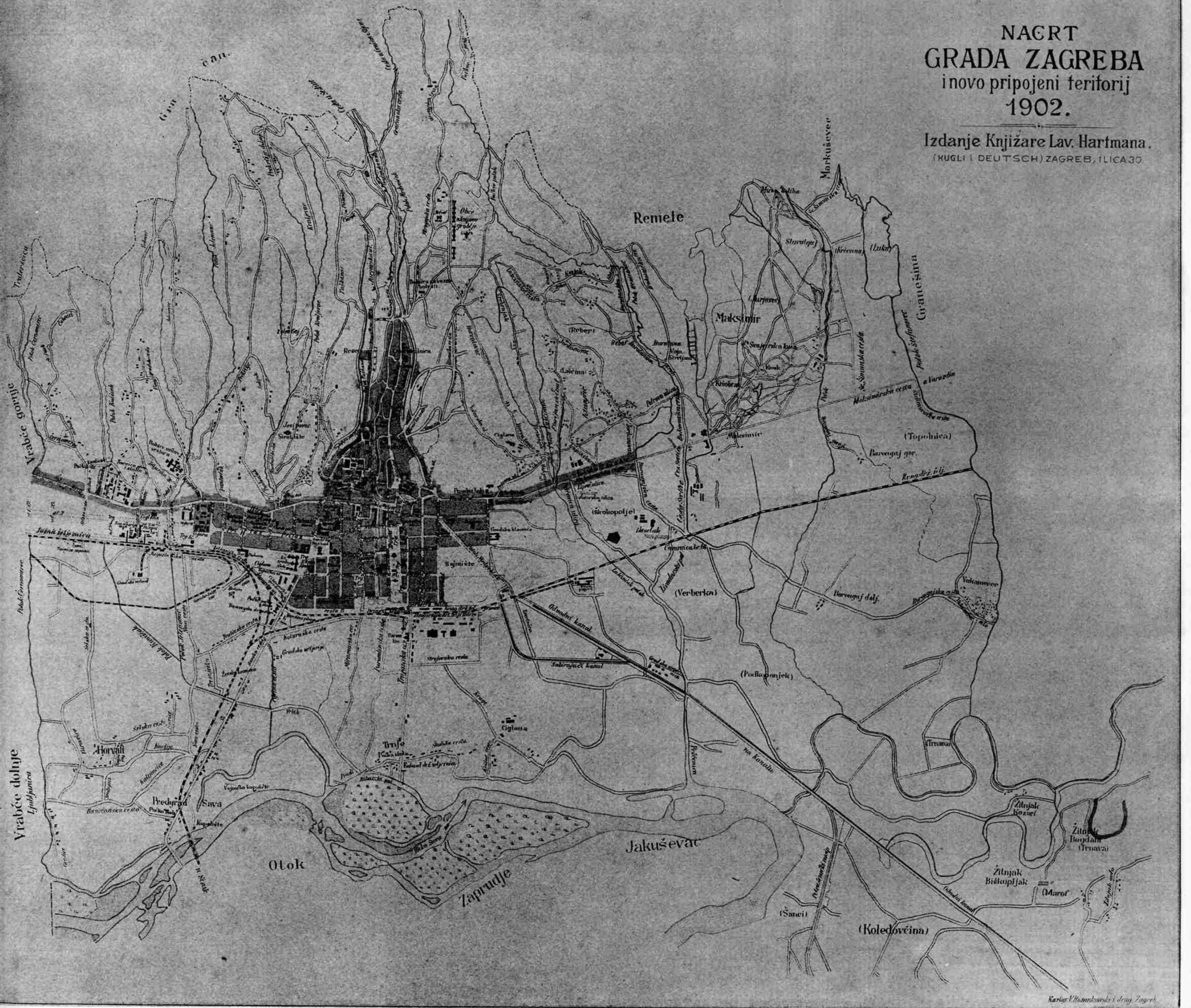
Najznatniju teritorijalnu promjenu nakon 1850. doživio je grad Zagreb 1900/1. pripajanjem Lašćine, Maksimira i jugoistočnih dijelova. Taj znatno povećani opseg grada pokazuje »Nacrt grada Zagreba i novo pripojeni teritorij 1902.«, koji je izdala knjižara Lavoslava Hartmana (Kugli i Deutsch). Štampan je na papiru veličine 46 × 52,5 cm, a čuva se u Muzeju grada Zagreba (inv. br. 1858).

Starija, istočna granica Zagreba, tekla je u blizini potoka Lašćinščaka sve do njegovog ušća u savski rukav. Sad je ta granica pomaknuta znatno na istok, tako, da je međom postao potok Štefanovec i to duž svog toka od sela Markuševca do utoka u savski rukav, kao i zavoji tog rukava, koji su obuhvaćali naselja na Žitnjaku. Tako je u to vrijeme pripojeno Zagrebu područje današnjih

općina Peščenice i Maksimira. Ovim pripajanjem Zagreb je daleko nadmašio opseg, koji je naslijedio sredovjekovnim baštinama svojih historijskih dijelova. Prvi put mu teritorij dobiva dimenzije velikog grada. Međutim, tim pripajanjem istočnih dijelova, Zagreb je dobio više mogućnosti za izgrađivanje grada negoli naselja. Ti su dijelovi bili razmjerno rijetko naseljeni, a najgušće je već tada bila izgrađena Maksimirska cesta i to njena sjeverna strana. Raštrkana naselja seoskog karaktera nalazila su se na lašćinskom brijegu, Jordanovcu, Kozjaku, Rebru i oko Svetica. Udaljeno i osamljeno ležalo je nekoliko kućica Gornjeg i Donjeg Borongaja i sela Vukomerec, Žitnjak Kozari i Žitnjak Bogdani. Velik i kultiviran park Maksimir sa šumama, jezerima i arhitektonskim objektima postao je tada sastavnim dijelom Zagreba. Ostalo su bile oranice i livade, tereni koji su čekali izgradnju velikog grada.

NACRT
GRADA ZAGREBA
i novo pripojeni teritorij
1902.

Izdanje Knjizare Lav. Hartmana.
(KUGLI I DEUTSCH) ZAGREB, ILICA 30.

10. PLAN ZAGREBA IZ 1911. GODINE

Nacrt grada Zagreba u mjerilu 1 : 4000, što ga je izdao »svjetlotiskarski zavod« R. Mosinger (prema nacrtu gradskog građevnog ureda) 1911. godine, prikazuje središte grada sa svim onim objektima, koji su u to vrijeme bili smatrani reprezentativnim za ovaj grad. Glavna je karakteristika tog nacрта (veličina 63 × 95 cm, Muzej grada Zagreba, inv. br. 2691, 2692), da su u nj unesene javne zgrade ili nacrtima njihovih pročelja ili slikama iz poluptičje perspektive, a parkovi su i nasadi prikazani u tlocrtu. Po toj tehnici obrade ovaj je nacrt prvi efektan turističko-representativni plan Zagreba.

Osim starih zagrebačkih objekata (katedrale s nabiskupskim vrtom, franjevačke, Marijine, Markove, Katarinine crkve i Popovog tornja) na Kaptolu i Gornjem gradu, označene su sličicama zgrade i spomenici, koji su naročito značajni za svršetak prošlog i početak ovoga stoljeća: Hrv. zem. kazalište, kraj njega Fernkornov spomenik sv. Jurja sa zmajem, pred njime četiri kandelabra i na sjevernoj strani toga trga zgrada Sveučilišta, zatim protestantska crkva u Ulici braće Kavurića i tada sasvim nov sanatorij u Klaićevoj ulici. Sličicama su prikazane zgrade Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, kemijskog laboratorija, umjetničkog paviljona, glavnog kolodvora i tada nova isusovačka crkva u Palmotićevoj ulici. Neki privredni objekti značajni za Zagreb, kao i neke zgrade kulturnih i prosvjetnih ustanova, prikazani su na tom planu tlocrtima (od zapada prema istoku): pivovara u Ilici 222, bivše tvornice parketa i cikorijske u Vodovodnoj ulici, vodovod i električna centrala na kraju te ulice, južni (danas zapadni) kolodvor i »vojarna princa Rudolfa« oko Trga K (danas Trg francuske republike), osnovna škola u Krajiškoj ulici, »Umjetnički atelier« (danas Akademija likovnih umjetnosti) u Ilici 85, tvornica duhana u Klaićevoj ulici, kolodvor samoborske željeznice u Ulici Kate Dumbović, park na mjestu današnjeg srednjoškolskog igrališta u Kačićevoj ulici, zgrada gimnazija s parkom na današnjem Rooseveltovom trgu, vojno, vatrogasno i tramvajsko spremište na Savskoj cesti broj 1,

2 i 18, zgrade Obrtnog muzeja (danas Etnografski muzej), Obrtne škole (danas Grafička škola i Muzej za umjetnost i obrt) i bivšeg Hrv. Sokola u blizini kazališta, plinara u Gundulićevoj ulici, Botanički vrt, park na mjestu zgrade socijalnog osiguranja i hotela »Esplanade« i radionice drž. željeznica uz glavni kolodvor. Sjevernije su označene: osnovna škola u Varšavskoj ulici, škola milosrdnih sestara u Gundulićevoj ulici, zgrada bivšeg osiguravajućeg zavoda »Croatia« na uglu Masarykove i Preradovićeve ulice, Prva hrvatska štedionica, sinagoga u Praškoj ulici (srušena 1941), sudske zgrade na istočnoj strani Zrinjskog trga, glavna pošta u Jurišićevoj ulici, zatim osnovna škola i bivša viša djevojačka škola u Draškovićevoj ulici i bivša jašionica u Martićevoj ulici. Sjeverno od Ilice zabilježen je Obrtnički dom na Britanskom trgu, tramvajska čekalionica i nasadi na tom istom trgu, gradsko kupalište i mnogobrojni novi ljetnikovci u Ulici Mošinskoga i na Josipovcu (danas Ulice Vladimira Nazora i Gorana Kovačića) uz zgradu s kapelom bivšeg sirotišta i kapelu sv. Roka. Sjeverno od Vlačke ulice (na Šalati) ubilježena je zgrada zem. bolnice (danas dekanat Medicinskog fakulteta). Od javnih skulpturalnih spomenika u Zagrebu ucrtani su u ovom planu: Kačićev spomenik od Rendića na početku Mesničke ulice, Jelačićev konjanički spomenik od Fernkorna na Trgu Republike (uklonjen 1947), Marijin spomenik od Fernkorna na Kaptolu pred katedralom, Preradovićev spomenik od Rendića na njegovom starom mjestu nasuprot Umjetničkom paviljonu (danas na Trgu Bratstva i jedinstva) i Fernkornov sv. Juraj između kazališta i Muzeja za umjetnost i obrt.

Sveukupan utisak što ga čini ovaj nacrt jest taj, da je Zagreb već prije Prvog svjetskog rata bio svijestan vrijednosti svojih arhitektonskih objekata, spomenika i urbanističkih rješenja, važnosti svojih privrednih poduzeća i napretka, koji je na tim područjima postigao u nekoliko prethodnih desetljeća. Sve je to bilo zorno prikazano domaćim građanima i stranim posjetiocima ovim dekorativno-orijentacionim nacrtom.

NACRT GRADA ZAGREBA.

MJERILO: 1:4000.

Prema nacrtu gradskog gradjevnog ureda
Izdao i štampao Svjetlotiskarski zavod R. Mosinger d. d. Zagreb.
Prilog k „Zagrebačkom adresaru“ god. 1911.

S A D R Ź A J :

I. UVOD	Str. 3
II. STARI PLANOVI ZAGREBA	
1. Zagreb u trećem deceniju 16. stoljeća	„ 4 — 5
2. Plan šireg teritorija Gradeca (Griča) iz 1766. godine	„ 6 — 7
3. Plan Zagreba oko 1825. godine	„ 8 — 9
4. Plan Gornjega grada iz 1845. godine	„ 10 — 11
5. Specijalka Zagreba i okolice iz 1853./4. godine	„ 12 — 13
6. Plan Zagreba iz 1864. godine	„ 14 — 15
7. Plan Zagreba iz 1878. godine	„ 16 — 17
8. Plan Zagreba iz 1889. godine	„ 18 — 19
9. Plan Zagreba iz 1902. godine	„ 20 — 21
10. Plan Zagreba iz 1911. godine	„ 22 — 23

OLD PLANS OF ZAGREB

At a time when New Zagreb is being built, to stretch down to the River Sava, and across it onto the opposite bank, it would seem a good moment to cast a look back on the development of the city from its first beginnings and throughout its history. This is why the Zagreb Town Planning Institute has decided to publish the main plans in the history of the city, and give both experts and the general public an idea of the most important phases of its development. The initiative for this publication came from Ing. Boris Bakrač, at the exhibition of old plans of Zagreb and Split which had been collected by a young American geographer, Jack C. Fisher, while he was working on his doctor's thesis on the development of some towns in Yugoslavia. Descriptions and explanations of the plans are by Dr. Lelja Dobronić, scientific assistant to the Zagreb Municipal Museum.

1. *Zagreb in the Fifteen-Twenties*

This plan, and others like it in libraires and archives in Vienna and Dresden, is from the seventeenth century, but it shows Zagreb in the fifteen-twenties. Plans of this kind were drawn for strategic reasons against the Turks.

Zagreb at this time had its medieval shape and appearance. The town on the hill of Gradec (today's Upper Town) is triangular in shape and had been surrounded by towers and fortifications in the thirteenth century. In the centre is the Gothic church of St. Mark, on the south-east corner the church of St. Catharine, and towards the west a Capuchin church. The houses are grouped together (*insulae*) and only the areas they covered are denoted on the plan. The neighbouring Kaptol (Capitol), the seat of the Zagreb Bishopric has a Gothic cathedral which is surrounded by walls and towers. The buildings sketched in are: Kaptol Town Hall, the Franciscan monastery and church, and, to the south-west, St. Mary's Church. Besides these two settlements, which are the historical kernel of Zagreb, the plan includes the stream between them, and the large fish ponds east of Kaptol.

2. *Greater Gradec — 1766*

(Zagreb Municipal Museum, inv. no. 1352, size 70.5 × 46.5 cm., black ink and water-colour)

This plan was drawn up by the geometer Leopold Kneidinger in Bratislava. It shows the wider territory of Gradec »Plan of Zagreb City District«, and does not include the eastern part which was under the Kaptol. The territory administered by Zagreb reached to the top of the hill of Medvednica where the municipal forests were. In the plain municipal territory had expanded to include the district from the stream of Černomerec in the west to that of Medveščak in the east. To the south it went a little to the south of the Sava and its creeks. On the plan are noted the names of all those whose land adjoined that of greater Gradec. The names of many

pieces of land, streams, springs etc. are also noted making this a priceless source of old toponyms and topographical details for studying the past of Zagreb.

3. *Plan of Zagreb about 1825*

This ground-plan of Zagreb published by Peter Hailer, »stage-coach proprietor« in Zagreb between 1823 to 1825, was mainly for travellers coming to the city. It shows all the parts of early nineteenth century Zagreb: Upper Town, Lower Town, Kaptol and Vlačka ulica. The key shows all the main public buildings, institutions, squares and streets important for the life of the city and for interurban traffic.

Hailer's plan shows a medium stage in Zagreb's development somewhere between the medieval (plan 1.) and the sudden expansion that came at the end of the nineteenth century (plans 6—8).

4. *Plan of the Upper Town, 1845*

(Zagreb Municipal Museum inv. no. 183, size 41 × 32 cm., black ink and water colour)

This ground-plan of the Upper Town was done in 1845 to show the place where the »July Martyrs« fell in the election struggles between the National and Pro-Hungarian parties. It is particularly interesting because it shows the street names and the main buildings of the time.

5. *Ordnance Map of Zagreb and Surroundings — 1853/4*

(Zagreb Municipal Museum, inv. no. 1859, size 67 × 77.5 cm.)

First accurate map of Zagreb, printed in Vienna, showing the town and its surroundings from the bottom of Medvednica Hill in the north to the Sava in the south, and from Upper Vrapče in the west to the stream of Štefanovac in the east. Besides the urban centre of Zagreb the map shows what were then suburbs, and many surrounding villages. The table gives details of the number of inhabitants, houses and stables, and accommodation for people and horses. As this suggests, the map was made for military purposes.

6. *Plan of Zagreb 1864*

(Geographical Institute, University of Zagreb, inv. no. 3737 I-VIII-5, size 55 × 76 cm.)

This plan was published by the Zagreb publisher and bookseller Dragutin Albrecht with the help of the City Surveyor. The cadastral map completed in 1864 served as the basis for the plan which contains a great deal of valuable information. The various kinds of buildings and land are denoted by special signs, the house numbers are entered according to what was called a »number list«, and everything new and important for Zagreb of the eighteen-sixties is included: the railway station the »southern railroad«, which was opened October 1. 1862, and which led to the fast industrial, commercial and urban development of the city; the

municipal gas-works (founded 1862); the new municipal slaughter house; and the buildings of the university on Marshal Tito Square 14 which were intended for a hospital and used as exhibition premises for the First Dalmatian-Croatian-Slavonian Agricultural Exhibition 1864 — the most important cultural and economic event of the time. The plan clearly shows to what an extent the Lower Town expanded in the first half of the nineteenth century.

7. *Plan of Zagreb 1878*

(Zagreb Municipal Museum, inv. no. 2958, size 87 × 60 cm.)

In 1878 new house numbers were given according to streets instead of the old »list« numbers and these were published in a separate brochure to which this plan was printed as a supplement. As well as street names it shows that there was already a development plan for the city according to which the streets of the Lower Town, today the central part of Zagreb, were laid out. In addition streets were planned to the outlying settlements. Important innovations in 1878 were the starting of the municipal cemetery on Mirogoj to replace small graveyards scattered about the town, and the building of the municipal water-works.

8. *Plan of Zagreb 1889*

(Zagreb Municipal Museum, inv. no. 2944, size 77 × 57 cm.)

This shows the city development plan. The close network of streets in the Lower Town are shown in detail, intersecting at right-

-angles, and with parks and squares interspersed. This plan was in the main realized, and only a small part of it was not carried out. The boldest idea of the time was the port of Zagreb, which was to have been situated to the south-east of the main station and connected to the Sava by Rugvice Canal. This project is of particular interest today because the port of Zagreb is now to be built, although in a different place and on a scale suitable to a city of a million inhabitants.

9. *Plan of Zagreb 1902*

(Zagreb Municipal Museum, inv. no. 1858, size 46 × 52.5 cm.)

This plan of 1902 shows the most important territorial changes which took place in Zagreb after the unification of the historically separated parts in 1850. At the beginning of the twentieth century Maksimir, Laščina and the south-eastern districts (Borongaj, Vukomerc and Žitnjak) became part of Zagreb. The eastern boundary of the city was moved from Kvaternik Square to Štefanovec stream.

10. *Plan of Zagreb 1911*

(Zagreb Municipal Museum, inv. no. 2691, size 63 × 95 cm.)

This was the first tourist plan of Zagreb. The main buildings are shown either by drawings of their facades, or by a semi-bird's eye view of them.